

„RECENZIÓT NEM ÉRDEMES ÍRNI...” (CSAK MUSZÁJ)

SZERKESZTŐI BEVEZETŐ EGY ÚJ SZOCIOLÓGIAI KRITIKAI LAP ELÉ

„Általában sem szoktam recenziót írni, inkább beledolgozom az olvasmányaimat a cikkeimbe. Ebbe nyilván az is belejátszott, hogy nem volt a recenzióknak nagy tudományos becsülete, publikációnak sem számított igazán, hiszen látszólag valaki más írásáról szólt, meg valahogy az a légkör is körüllegte, hogy aki tud, az ír, aki meg nem tud, az meg másokat kritizál. A legtöbben ezért a rivalizáció, az irigység, az önfelnagyítás megnyilvánulásának tekintették.” – az idézett e-mail szerzője feltehetően számos kolléga véleményét fogalmazta meg. Tagadhatatlan, hogy létezik egy, „a recenziót nem becsülik sokra” tézis, amely általános elfogadottsága révén társadalmi tényné vált. Közvélekedés volta azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetne vitatkozni vele. Például az idézet által implikált szembeállítás, mely szerint egy olvasmány feldolgozása cikkebe vagy könyvbe illetve eleve korrektebb, kevésbé személyeskedő, rivalizáló hatást keltő, „kötekedő” hangvételű, mint külön recenzióvá formálva. Nincs tudomásom olyan szisztematikus tartalomelemzésről, amely ezt alátámaszthatná, de megkockáztatnám, hogy ez csak a látszat: egy személyeskedő, támadó hangvételű recenziót sokkal nagyobb eséllyel jegyeznek meg olvasói, mint az óvatosan kritikus, tárgyilagos, vagy akár dicsérő hangvételű írások túlnyomó többséget. (Sőt: egy fullánkos cikknek valószínűleg összehasonlíthatatlanul nagyobb az esélye is arra, hogy egyáltalán lesznek olvasói.)

Egymással szembeni kritikai attitűdökben, véleményekben, esetenként indulatokban a szociológusok (sem) szűkölködnek. Olyan történetek juthatnak eszünkbe, mint a doktori védésé, ahol kevés és visszafogott kritika hangzik el, az opponensek pedig kifejezetten dicsérik a jelölt munkáját, s a hallgatóság már pusztán formáságnak véli a fokozat odaitéléséről szóló szavazást, a zárt ajtók mögött azonban a bizottság addig visszafogott tagjai egyszer csak hosszasan fejtegetik komoly kételyeiket. Vagy történetek arról, hogy milyen elképesztő dolgokat írt valaki egy lektori vagy opponensi véleményben (amikor a szerző bízhat abban, hogy írását kevesen fogják megismerni, azok sem fognak reagálni, sőt, egyes esetekben még a kiléte sem kerül nyilvánosságra). Vagy az olyan beszédes hallgatásokra gondolok, amikor X nem reagál Y művére (sőt, minősített esetben

még azt is le meri írni, hogy „a témát (Magyarországon) még sosem kutatták”, miközben nyilvánvaló, hogy ismernie kell.

Valószínűleg minden, bizonyos ideje a pályán lévő kolléga napestig tudna hasonló történeteket sorolni. Félreértés ne essék: utópia lenne azt gondolni, hogy a fentiekhez hasonló jelenségek kiküszöbölhetőek lennének. De talán az ilyen megnyilvánulások *valamivel nagyobb hányadát* lehetne formalizált, írásos és nyilvános formában kifejtetni. Nem egyszerűen a vitakultúra hiányosságairól, etikai problémákról van szó – a fent említett jelenségek a szociológia intézményrendszerének gyengeségére mutatnak rá.

E sorok szerzője (a továbbiakban ESSZ) egyetemista volt a rendszerváltás környékén, amikor több társadalomtudományi folyóirat indult azzal a szándékkal, hogy – hozzájárulva diszciplínánk professzionalizálódásához – szakmai vitákat provokáljon és megpróbálkozzon a tudományágon belüli kritikai diskurzus fejlesztésével. Két évtized elteltével talán nem elhamarkodottan állapíthatjuk meg, hogy ez a törekvés kudarcot vallott.

Az 1990-ben induló Replika kezdetben a „szociológiai viták és kritikák” alcímet viselte. Ekkor még valamennyi szám belső borítóján olvasható volt, hogy „A Replika vitákat, kritikákat és információkat közlő szociológiai kiadvány. Megindításával a hazai szakmai közélet felpezsdítéséhez és a tudományág professzionalizálódásához kívánunk hozzájárulni. Úgy gondoljuk, a magyar szociológia fejlődésének egyik gátja, hogy művelői között nem alakult ki érdemi párbeszéd. Nem ismerjük egymás gondolatait, kérdésfölvetéseit, kutatásait; a megjelent tanulmányokra pedig csak a legritkább esetben érkezik reflexió. Lapunkban ezért...” elsősorban ezen szerettek volna változtatni. Miközben a főszerkesztő Hadas Miklós személye – és, tegyük hozzá, a folyóirat színvonalas volta – nem változott, a cikkek összetételének változására reagálva az 1993-ban megjelent 9–10. számból már eltűnt az idézett szöveg. Az alcím „szociológiai folyóirat”-ra, majd hamarosan „társadalomtudományi folyóirat”-ra változott.

ESSZ egy 2003 nyarán írt szövegében („Kívül és belül, egyszerre, egeret. Léderer Pál: A szociológus, a módszerei meg a szövege” *BUKSZ*, 2003. ősz, 272–276. o.) már hivatkozott a fentiekre, hogy felvezesse a következő általánosítását: „*Nyomasztóan hiányzik a magyar szociológiából a belső vita, egyáltalán, a kommunikáció.*” 2011-ben úgy érzi, hogy ezt akár most is írhatta volna.

Az 1989-ben startoló *BUKSZ* napjainkban is tartja magát, de ennek súlyos ára volt. Gyakran még olyanok is „balhész”, konfrontációkat kereső lapként tartják számon, akik talán csak a múlt században vették utoljára a kezükbe a folyóiratot, és csak néhány (esetleg csak egy-egy), vihart kavart írására emlékeznek. ESSZ elfogult a kérdésben, mint

* MTA Szociológiai Kutatóintézet

folyóirat többszörös szerzője, de ki meri jelenteni, hogy ez a konfrontatív image alapvetően félreértésen alapul. Mindössze egyetlen, nagyon is idézőjelbe kívánczó „kifogása” merül fel benne a BUKSZ-szal szemben, az is *menyiségi*: a negyedévi, a társadalomtudományok egészével foglalkozni kívánó folyóiratban évente alig néhány szociológiai recenzió jelenik meg.

A szociológia – valószínűleg a társadalom- és humán tudományok szélesebb körével együtt – visszatért a szakmai viták tompításának, elfojtásának, mellőzésének késő szocializmus kori stratégiájához. Mindez részben érthető: a kései Kádár-kor vitastílusa a kortársak számára civilizációs vívmánynak tűnhetett, mivel az eggyel korábbi korszak „tudományos vitái” igen gyakran politikai megrendelésre született „kivégzések” voltak. Másrészt viszont szomorú, hogy ma is itt tartunk: az általánosságban megfogalmazott, mégoly markáns és vitatható gondolatok a legritkább esetekben váltanak ki vitát, míg az egy-egy konkrét személyhez köthető kritikai állítások érezhetően sértettséget, a személyes megtámadottság érzését váltják ki az érintettben vagy a vele rokonszenvezőkkel.

A fentiek illusztrálására három rövid történet. Az első idején ESSZ még fiatal kutatóként felkérést kapott arra, hogy a szakma egy nagy tekintélyének könyvéről írjon. Utólag visszatekintve, szinte hihetetlen, de több menetben, majdnem egy éven át csiszolta a cikket; ma már legalább ennyire hihetetlennek tűnik, de végül nagyon meg volt elégedve magával, milyen kiegyensúlyozott hangnemű, kritikus, de nem támadó cikk született. Aztán hamarosan megtudta, hogy az érintett szerző támadásként értékelte a cikket; egy általa korábban támogatott fiatalabb kolléga pedig olvasói levelet jelentetett meg, amelyben vitriolos hangon támadta ESSZ felkészültségének és hozzáállásának felfedezni vélt hiányosságait.

A második történet: ESSZ írt egy cikket, amelyben – a fent utalt tapasztalatok birtokában még óvatosabban fogalmazva – vitába próbált szállni több kollégája nézeteivel. A közlésre vállalkozó folyóirat vitát szeretett volna indítani, mire ESSZ megbeszélte velük: két „megtámadottnak” ő küldi el a cikket egy rövid kísérőlevéllel. Az egyik címzett személyes találkozót kért, amelyre ESSZ készülni próbált, még érvelését összefoglaló és kifejtő vázlatokat is csinált... A kezében szorongatott papírokat a találkozó

azon pontján, amikor felismerte teljes szükségtelenségüket, csüggedten leeresztette az asztalra – beszélgetőpartnere lepillantott, majd másra terelte a szót. Ezt tette egyébként a beszélgetés egésze során, míg ESSZ makacsul vissza-visszaterelte a szót a cikkeire. Ennek következtében, bár *nem* tudatosan „tesztelte”, kiderült, hogy a kolléga nem is olvasta az írást (valószínűleg kihasználta, hogy elektronikus formát kapott, amelyben maximum a saját nevének említésére és annak közvetlen szöveggörnyezetére keresett rá). A kolléga utalt rá, mennyire elfoglalt, bár az ilyen hivatkozásai hitelét némileg rontotta, hogy egy három órán át tartó beszélgetés során hangoztak el. Magával a cikkel kapcsolatban csupán egyetlen kérdés foglalkoztatta: „*mi volt X* (a cikket közlő folyóirat szerkesztője) *szándéka ezzel a cikkel?*” ESSZ máig sem érti, milyen válaszra számított a cikk szerzőjétől. A másik címzett, illetve a folyóirat által megkeresett harmadik nem kívánt reagálni a cikkeire. Vita tehát nem alakult ki.

A harmadik történet viszont kivételesen egy intenzív, a szakma határain messze túlgűrűző vita kontextusába illeszkedik. ESSZ a lehető legszerencsétlenebb módon kapcsolódott a vitába: első, hevenyészve megfogalmazott kritikája még kézíratos formában az érintett és barátai kezébe jutott, akik ettől kezdve az „ellenséges tábor” tagjaként könyvelték el. Majd egy olyan lapnál próbálkozott, amely éppen cikket közölt az akaratlan vitaindító szerzőjének „támadói” ellen – de a szóban forgó lap ESSZ-t még csak válasza sem méltatta. Végül egy részletesnek szánt kritikát fogalmazott meg egy szakmai folyóiratban, a cikk megírása és megjelentetése között pedig részt vett az MTA Szociológiai Kutatóintézetben megrendezett szakmai vitán.

Miután kiderült, hogy a vitán csak 10 perce lesz álláspontjának kifejtésére, ESSZ a legkevésbé „ütős” részletet választotta, mivel azt hitte: az általa lényegesebbnek vélt módszertani problémákat a kollégák egymással versengve fogják taglani. Tévedett: három órán keresztül hallgatta a vitát, amelyben heves, időnként indulatos hozzászólások foglalkoztak a „vitaindító” tanulmány szerzőjének, illetve az ő kritikáinak *feltételezett attitűdjével*. ESSZ nem lepődött meg azon, hogy a vitát valamennyire követőkben is csak az csapódott le, hogy a kritikusok, úgy an bloc „*cigányellenességgel vádolták X-t*” (amit magára nézve, ilyen formában nem fogad el, mint ahogy ezt a fent említett cikkben explicit meg is írta). De a mai napig nem tért magához a meglepetésből amiatt, hogy a mintavétellel, az esetszámmal, az adatfelvétellel, a kódolással, a szakirodalom

használatával, stb. stb. *egy állítólag szakmai vitán* szinte senki sem foglalkozott (csak egy *dicsérő* hozzászólás).

Nem az összecsapásokat hiányolom – a nézetek ütköztetését jelentő, *szűkebb értelemben vett vita* a szakmai kritikai diskurzus jéghegyének csupán a csúcsa (mint ahogy tulajdonképpen a „recenzió” is tágabb kört felölelő műfaj, mint egy-egy konkrét könyv kritikai ismertetése). Vagy, egy másik metaforát választva: ha a szociológián belüli kommunikációban közlekedő információcsomagokat egy „konfrontáció-skálán” helyeznénk el, akkor azoknak csak egy töredéke rendelkezne magas VPP-vel (= vitát provokáló potenciállal), míg az ilyen szövegek nagy többsége a skála másik vége körül tömörülne. Kevésbé parodisztikusan, de továbbra is sarkítva fogalmazva: *többnyire tájékoztatnunk, nem „kiosztanunk” kellene egymást*. A viták furcsaságai csak szimptomák: a szociológián belüli szakmai diskurzus *egészének* diszfunkcionális működését jelzik.

Egymás tájékoztatása pedig nem merülhet ki saját kutatási eredményeink közlésében (bár természetesen ez a legfontosabb publikációs forma; ezért lesz a *socio.hu* egyik műfaja a *Beharangozó*, amely megjelenés előtt álló könyvekre, befejezett, vagy befejezés előtt álló kutatásokra kívánja felhívni a figyelmet). A közép- és idősebb generációkhoz tartozó kollégák gyakran mintha hallgatólagosan feltételeznék, hogy nekik már nincs szükségük recenzióra annak eldöntéséhez, mi a releváns az (új) szakirodalomban, és mi nem, „*ez már csak a diákoknak kell (pontosabban, kellene, ha a diákok olvasnának bármit is egyáltalán)*”. (Zárójelben: még ha így is lenne, az egyetemi és PhD-tanulmányokkal ma már összesen 10–15 évet is eltöltött egy létszámában is jelentős csoport, amelynek legjobb/legszerencsésebb tagjai újabb 10–15 éven belül fontos pozíciókba kerülhetnek. Az ambiciózusabb középgenerációs kutatók számára nyilván nem a recenzióírás a legfontosabb eszköz, amellyel ezt a célközönséget befolyásolni tudják, vagy amellyel pozicionálhatják magukat a szakmai mezőben – de azért egy lehetséges, ráadásul relatíve „olcsó” eszköz lehetne.)

A magyar szociológia az elmúlt két évtizedben, mint ismeretes, páratlan mértékű mennyiségi növekedésen ment át. 1990 előtt egy, a hazai szakmai networkbe átlagosan beilleszkedett magyar szociológus a (csak kis mértékben formalizált és publikált) kommunikációs csatornák egészét át tudta tekinteni, tudta, melyik hazai szerzőnek mi az

„árfolyama”, illetve, hogy mit érdemes, vagy éppen mit „kötelező” befogadni a külföldi szakirodalomból. A magyar szociológia ekkor tehát még tipikus „kis tudomány” volt. Ma már nem az, bár – mennyire ismerős ez a helyzet más területekről is – egyértelműen „nagygyá” sem vált.

Derek de Solla Price szerint (*Kis tudomány – nagy tudomány*, 1963) a tudományos publikációk (valamint a tudósok és kutatók) száma exponenciálisan növekszik. S még ha elkezdd végre laposodni is a növekedés görbéje – írta szinte már reménykedve, csaknem fél évszázada –, a tudományos termelés mértéke még mindig egy magas szinten fog stabilizálódni. A növekedés üteme önmagában is magyarázza, hogy ösztudományos polihisztorok utoljára a 18. században léteztek, s ha pedig valaki „csak” a társadalommal foglalkozó „minden lényeges irodalom” elolvasására törekedett, akkor is utoljára talán a 19. század második felében tehetett erre kísérletet. (Annál is inkább, mert mint Némedi Dénes megjegyezte: az ilyen *általában férfi* klasszikusaink házimunkára és gyermekevelésre fordított ideje tipikusan a nulla felé tendált).

A specializálódás, a különböző társadalomtudományok, majd azokon belül a szakterületek, majd azokon belül az iskolák, a megközelítések, a kutatócsoportok differenciálódása ebből a szempontból kényszer is volt. Az egyetlen lehetőséget a releváns network és annak kommunikációja áttekintésére annak körének csökkentése jelentette. „*A legtöbb tényleges tudományos közösség nem sokkal nagyobb, mint egy átlagos falu, s legalább annyira zárt. Sőt, teljes tudományágakra is igaz ez a megállapítás*” – fogalmaz Clifford Geertz (*Az értelmezés hatalma*, 1994, 296. old. ford. Kovács Éva), de tartok tőle, hogy a második mondata már elavultnak számít. A releváns „tudományos közösség” a legtöbb esetben immár sokkal kisebb, mint egy-egy ország szóban forgó tudományágának egésze.

Az 1980-as években egy magyar szociológiaiörténész, egy oktatásszociológus vagy egy romakutató kölcsönösen tudott (tudhatott) egymás műveiről, s valamennyien tudták, hogy a nemzetközi szakirodalomból – mondjuk – Bourdieu vagy Habermas kategóriáit és témáit „kell” ismerni (de lehet, hogy tévedek, és csak nem ismerem kellő mértékben a korszakot tanulmányozó szociológiaiörténészek ide vonatkozó műveit...). A 21. század elejére a helyzet gyökeresen megváltozott. A megjelent szakirodalom

mennyisége az elmúlt két évtizedben is növekedett, a szociológiát művelők száma még nagyobb, a szociológiát tanulók pedig annál is nagyobb mértékben nőtt; a hazánkban 1990 előtt alig érezhető publikációs kényszer mára már elemi erővel hat a pályán maradó vagy arra lépni akaró populáció életében; ugyanezen idő alatt az új szövegszerkesztési, nyomdai vagy online publikációs költségek reálértéke zuhanásszerűen csökkent. Pusztán ezek alapján nehéz a szociológiai publikációk számának csökkenését prognosztizálni.

Ráadásul pontosabb lenne szociológiai publikációk helyett inkább „szociológusok számára (potenciálisan) releváns publikációkról” beszélni. Az elmúlt évtizedek egyik legdinamikusabb, hazánkba is „begyűrűző” tendenciája a különböző határterületek, „studies”-ok létrejötte vagy a társtudományok – antropológia, közgazdaságtudomány, stb. – behatolása a hagyományosan szociológia birodalmának tartott területekre is. De például e sorok szerzője annak idején az ELTE-n szociológusoktól többet tanult Szűcs Jenőről, mint másik szakján, történésektől – a történelmi érdeklődés is olyan hagyományunk, amelyet kár lenne veszni hagyni.

A fenti fejtegetésekkel olyan mértékig feszítettük az „ismerni kell”, vagy inkább, fogalmazzunk óvatosabban, az „ismerni érdemes” olvasmányok körét, amelyet valószínűleg egyetlen kortárs kutató sem képes egyedül átlátni. A *socio.hu* elsősorban ezen átláthatóság segítésének szándékával indul útjára.

Elsősorban, *de nem kizárólag* ezzel a szándékkal. A fentiekben eddig csak a szociológián belüli kommunikációval foglalkoztunk. Manapság azonban egyetlen tudomány sem engedheti meg magának, hogy arisztokratikusan lenézzék a „kifele” irányuló kommunikációs kísérleteket, mondván, hogy az „ismeretterjesztés”, a „népszerűsítés” kétesnek tartott aurája nem összeegyeztethető az „igazi” tudományossággal. (E sorok szerzőjének egyik vesszőparipája szerint pedig a szociológia különösen rá van szorulva „a társadalommal” való kommunikációra – ez azonban, sajnos, itt nem fejthető ki részletesebben.)

A szociológia (számára releváns) olvasmányokról szóló recenziók tehát nem „csak” a szakmán belüli, de tudományunk kifelé irányuló kommunikációjában is szerepet játszhatnak. Annál is inkább, mert az eddigi eszmefuttatásokat a következőképpen is

összefoglalhatjuk: a differenciálódott, bizonyos mértékben fragmentálódott szociológián belül mind több az olyan téma, amihez az országban tulajdonképpen csak néhány tucat, esetenként még kevesebb kutató tud érdemben hozzászólni. A többi szociológust hasonló stílusban kell(ene) ezen területek fejleményeiről tájékoztatni, mint a nem szociológus, „érdeklődő laikust” – legfeljebb a háttérműveltség valamivel nagyobb közös hányadára számítva.

A mai mediatisált világban „*a figyelem a legszűkebb keresztmetszet*” – figyelmeztetett Sipos Júlia tudományos újságíró (2011. június 23., MTA SZKI, az előadásnak több előzménye volt más kutatóintézetekben is). S amikor a szociológiának – kár lenne tagadnunk – még mindig a saját tudományváltáról kell(ene) meggyőznie „a társadalmat”, akkor mindent meg kell tennie e keresztmetszet tágítása érdekében. Annál is inkább, mert a fenti, önmagában is elgondolkodtató összefüggést rövidre lehet zárni: a szociológia fenntartásához szükséges anyagi források is tudományunk hatókörén kívül találhatók. Ha a szociológia nem képes érthetően kommunikálni, hogy mivel foglalkozik, hogyan és mi ennek a jelentősége, akkor hamarosan nagy bajba kerülhet.

Jelentős részben anyagi megfontolások motiválták a döntést, hogy a *socio.hu* kizárólag online jelenjen meg, de ezzel egyenértékű szempont volt a hozzáférés megkönnyítése is. Mutatkoznak ugyanis jelei, hogy a tisztán papíralapon megjelenő kiadványok a potenciális szakmai közönségnek is csak egy csekély hányadához jutnak el, mivel a „*megnézem a neten, ha fennvan*”-mentalitás ebben a közegben is kezd meghatározóvá válni. Folyóiratunk nem fogja megváltani még a magyar szociológiai világot sem, de már azt is sikerként könyvelnénk el, ha minél több szerzőt, kutatási eredményt, publikációt sikerülne átsegítenünk „a figyelem szűk keresztmetszetén”.